

1

Βασικές έννοιες της κοινωνικοοικονομικής σκέψης Οικονομία, κοινωνικοοικονομικά συστήματα, παγκόσμιο σύστημα και ιστορική εξέλιξη

Η επιστήμη μπορεί να
περιγραφεί ως η τέχνη
της συστηματικής
υπεραπλούστευσης.

*Karl Popper, 1902-1994,
Αγγλοαυστριακός φιλόσοφος*

Επιστήμη είναι η γνώση
των επιπτώσεων και
των εξαρτήσεων ενός
δεδομένου από ένα άλλο.

*Thomas Hobbes, 1588-1679,
Άγγλος φιλόσοφος*

Κατάστημα μέσα στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης

1.1

Η ρίζα
της οικονομίας
σελ. 40

1.2

Από την οικονομία
στο κοινωνικο-
οικονομικό σύστημα
σελ. 47

1.3

Η διαπλοκή
των διαφορετικών
κοινωνικοοικονομικών
συστημάτων,
η δόμηση και η εξέλιξη
του παγκόσμιου
συστήματος
σελ. 65

1.4

Τι είναι,
τελικώς,
η κοινωνικο-
οικονομική σκέψη
και επιστήμη;
σελ. 74

1.5

Η οικονομική
ιστορία και
η ανάπτυξη
της οικονομικής
σκέψης
και επιστήμης
σελ. 85

Σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τις βασικές έννοιες που αφορούν την οικονομία και το κοινωνικοοικονομικό σύστημα που αυτή δημιουργεί και αναπαράγει: Έννοιες και διαστάσεις που θα μας συνοδεύσουν στο ξεδίπλωμα των επόμενων κεφαλαίων και οι οποίες αποτελούν, ας πούμε, το βασικό «χρωματολόγιο» του μεγάλου «ζωγραφικού πίνακα» της συνεξέλιξης της οικονομικής σκέψης και ιστορίας που θα μας απασχολήσει σε αυτό το βιβλίο. Ο τεράστιος πλανήτης της κοινωνικοοικονομικής σκέψης μετοικείται αναπόφευκτα από αυτές τις έννοιες στις πολλαπλές εκδοχές τους.

Αν ρωτήσετε έναν απλό άνθρωπο «τι είναι η οικονομία;», το πιθανότερο είναι να σας απαντήσει, ενδεικτικά, πως οικονομία είναι τα χρήματα, τα μαγαζιά που ψωνίζουμε προϊόντα, οι τράπεζες που καταθέτουμε τις αποταμιεύσεις μας, οι πιστωτικές μας κάρτες, τα εργοστάσια που εργαζόμαστε και τα χρηματιστήριά μας. Όλα τα παραπάνω είναι, φυσικά, κομμάτια και συστατικά μιας σύγχρονης οικονομίας, αλλά δεν είναι οι αναγκαίοι και οι επαρκείς όροι για την ύπαρξη της ίδιας της οικονομίας ως διαχρονικής και υπεραιώνιας κατάστασης πραγμάτων. Όλα τα προηγούμενα είναι χρήσιμοι *θεσμοί και μηχανισμοί της οικονομίας* μας, φυσικά, αλλά οικονομία υπήρξε πολύ πριν την ιστορική ανάδυση όλων αυτών των επιμέρους τρόπων και «εργαλείων» της συλλογικής οικονομικής δράσης μας και, κατά τα φαινόμενα, θα συνεχίζει να υπάρχει ακόμα κι αν αυτοί οι τρόποι και οι «μηχανισμοί» τροποποιηθούν –περισσότερο ή λιγότερο– και αντικατασταθούν από άλλους, πιθανώς πιο αποτελεσματικούς, στο μέλλον της ανθρωπότητας. Η ρίζα της οικονομίας ως αναγκαίας και ανυπέρβλητης κοινωνικής πραγματικότητας βρίσκεται βαθύτερα.

Η οικονομία ως θεμελιώδη κινητήρα της έχει τις ανάγκες των ανθρώπων, όπως αυτές σχηματοποιούνται με ιδιόμορφο τρόπο στα πλαίσια των διαφόρων κοινωνικών διαμορφώσεων που αυτοί δημιουργούν, αναπαράγουν, μετεξελίσσουν και διατηρούν.

1.1 Η ρίζα της οικονομίας

Πίσω απ' όλα –και πρώτα απ' όλα– στη δημιουργία της σύγχρονης οικονομίας μας –αλλά και σε κάθε μορφή οικονομίας, διαχρονικά– βρίσκονται οι ανάγκες μας. Οι ανάγκες, λοιπόν, που είναι τα *δυσάρεστα αισθήματα* της έλ-

λειψης, κάθε είδους, που όλοι νιώθουμε, είναι ο βαθύτερος κινητήρας κάθε οικονομίας. Οι ανάγκες μας οι οποίες ούτε αυτόματα καλύπτονται, ούτε και πλήρως, ποτέ και πουθενά, σε καμία μορφή κοινωνικής συμβίωσης μέσα στην ιστορία, τουλάχιστον έως σήμερα. Και ο μόνος τρόπος για να αποφύγουμε αυτά τα δυσάρεστα αισθήματα (για την ακρίβεια να τα μετριάσουμε προσωρινά) είναι να αποκτήσουμε και να χρησιμοποιήσουμε τα αγαθά, τα μέσα εκείνα που καλύπτουν και ανακουφίζουν αυτές τις ανάγκες μας, όπως αυτές σχηματοποιούνται με ιδιαίτερο κάθε φορά τρόπο μέσα στα διαφορετικά εξελισσόμενα κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Αλλιώς, η οδύνη των ακάλυπτων αναγκών μας συνεχίζει να υφίσταται και να μας ταλαιπωρεί.

1. Η ανάγκη είναι ένα δυσάρεστο αίσθημα και προκαλεί στον άνθρωπο διαρκή πίεση για την εξάλειψή του.
2. Ουσιαστικά, η οικονομία ως πρώτο λογικά αναγκαίο όρο ύπαρξής της έχει τις ανάγκες των ανθρώπων, όπως αυτές σχηματοποιούνται στα πλαίσια των διάφορων κοινωνικών διαμορφώσεών τους.
3. Σε έναν «παραμυθένιο κόσμο» όπου οι άνθρωποι –ακριβέστερα, οι «υπεράνθρωποι»– δεν θα είχαν ανάγκες, δεν θα υπήρχε και οικονομία.

ΕΙΚΟΝΑ 1.1: Όλα ξεκινούν από την ανάγκη

Δυστυχώς, όλοι μας, και σε όλες τις εποχές της ανθρωπότητας, γεννηθήκαμε και ζούμε σε αυτό τον δύσκολο κόσμο όπου οι διαθέσιμοι πόροι και τα αγαθά, για καθέναν μας αλλά και για την κοινωνία μας ως σύνολο, ποτέ δεν φτάνουν για να υπερκαλύψουν τις ανάγκες μας. Ζούμε λοιπόν με το *διαρκές άλγος της έλλειψης*. Με αγώνα καλύπτουμε, από τα βάθη της ιστορίας μας, κατ' αρχάς τις βασικές ανάγκες, προσπαθούμε να καλύπτουμε πρώτα το *όριο επιβίωσής* μας δηλαδή, ειδάλλως και η ίδια η ύπαρξή μας τίθεται εν αμφιβόλω ανά πάσα στιγμή (Samuelson και Samuelson 1980). Και, φυσικά, όλες οι ανάγκες μας που μένουν ακάλυπτες αποτελούν διαρκείς πηγές στεναχώριας. Δεν μπορούμε να τις αγνοήσουμε, δυστυχώς. Αυτές μας σπρώχνουν αδιάλειπτα στην κοινωνικοοικονομική μας ύπαρξη και δράση.

ΕΙΚΟΝΑ 1.2: Ανάγκες, αγαθά και όριο επιβίωσης

Αυτή είναι, τελικώς, η διαρκής βάση του *κόσμου της στενότητας* στον οποίο όλοι μας καλούμαστε να ζήσουμε, αυτό είναι το θεμέλιο του οικονομικού κόσμου μας και εδώ, τελικώς, ριζώνει η οικονομία μας και τα προβλήματά της σε όλες τις εποχές της ανθρώπινης ιστορίας. Σε αυτές, λοιπόν, τις συνθήκες της εκ φύσεως *διαρκούς έλλειψης*, και στα πλαίσια όλων των εποχών ύπαρξης του κόσμου μας, κάθε ατομικός ή κοινωνικός οργανισμός προσπαθεί να επιβιώσει και να αναπτυχθεί με κόπο και προσπάθεια, πάντα προσαρμοζόμενος μέσα σε έναν ιδιόμορφο κάθε φορά αλλά διαρκώς πειστικό και συχνά οδυνηρά ευμετάβλητο και απειλητικό εξωτερικό περιβάλλον (Raiklin και Bülent 1996). Και έτσι κάθε ατομική και κοινωνική οντότητα έρχεται, αναγκαστικά, συνεχώς αντιμέτωπη με τη βασική και ακατάλυτη αρχή της *οικονομικής στενότητας*. Στην πραγματικότητα *τίποτα δεν είναι άφθονο* στη ζωή μας και στον κόσμο μας, με μόνη εξαίρεση, ίσως, την ανθρώπινη ανοησία, αν ακολουθήσουμε σε αυτό τη σχετική θυρλούμενη άποψη του Albert Einstein.¹

Γεννηθήκαμε και ζούμε, λοιπόν, όλοι μας κι από πάντα, μέσα σε έναν κόσμο περιορισμένων πόρων και αγαθών και η έλλειψη είναι αυτή που γεννά και αναπαράγει στον *πυρήνα της την οικονομία μας*. Στη στενότητα, λοιπόν, στην έλλειψη και στην ανεπάρκεια βρίσκεται η πραγματική ρίζα του οικονομικού κόσμου μας, σε όλες του τις εκφάνσεις – και από εκεί πηγάζουν, τελικώς, όλα τα προβλήματα στον κόσμο της κοινωνικής συμβίωσής μας. Στην πηγή της προαιώνιας διάστασης μεταξύ του *θέλω* και του *μπορώ*, στη διαρκή απόσταση που χωρίζει τον χώρο των αναγκών μας από αυτόν που περιλαμβάνει τα μέσα για την ικανοποίησή τους – τα αγαθά κάθε είδους, δηλαδή – τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, βρίσκεται η πρωταρχική κινητήριος δύναμη όλων των οικονομιών και όλων των κοινωνιών του πλανήτη, διαχρονικά.

Στενότητα είναι η κατάσταση κατά την οποία οι διαθέσιμοι πόροι και τα αγαθά δεν επαρκούν για να καλύψουν όλες τις ανάγκες μας.

Τα πραγματικά *θεμέλια της Οικονομίας* δεν βρίσκονται, λοιπόν, όπως πολλοί νομίζουν, στις συναλλαγές, στις αγορές, στο χρήμα, στις επιχειρήσεις, στις μετοχές ή στις τράπεζες. Όλα αυτά είναι απλώς παράγωγοι θεσμοί, μηχανισμοί και μεθοδεύσεις που ανέπτυξε ο άνθρωπος μέσα στην εξέλιξη της κοινωνίας του προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την προαιώνια σύγκρουση και βία που προέρχεται από την ίδια τη *διαρκή έλλειψη*, σε όλα τα επίπεδα της ζωής του: Η έλλειψη είναι η ρίζα. (Heyne κ.ά. 2014).

1. Ο Albert Einstein (1879-1955) ήταν, ως γνωστόν, εμβληματικός νομπελίστας φυσικός γερμανοεβραϊκής καταγωγής. Σε αυτόν αποδίδεται η φράση: «Δύο πράγματα είναι άπειρα: το σύμπαν και η ανθρώπινη βλακεία, αν και για το σύμπαν δεν είμαι σίγουρος». Αλλά απ' ό,τι φαίνεται αυτό δεν είναι απολύτως βέβαιο. Το 1940 εκδόθηκε το βιβλίο με τον τίτλο *Ego, Hunger, and Aggression: A Revision of Freud's Theory and Method* του Frederick S. Perls. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Hunger Instinct» αναφέρει: «Επιπλέον αυτή η ανυπόμονη άπληστη στάση είναι υπεύθυνη περισσότερο από οτιδήποτε άλλο για την υπερβολική ηλιθιότητα που θα βρείτε στον κόσμο. Ακριβώς όπως οι άνθρωποι δεν έχουν την υπομονή να μασήσουν την αληθινή τροφή τους, έτσι δεν παίρνουν αρκετό χρόνο για να μασήσουν την πνευματική τροφή τους. Όπως στη σύγχρονη εποχή προωθούν το βιαστικό (γρήγορο) φαγητό σε μεγάλη κλίμακα, δεν αποτελεί έκπληξη αν μάθουν πως ένας μεγάλος φυσικός είπε: Δύο πράγματα είναι άπειρα απ' όσο γνωρίζουμε – το σύμπαν και η ανθρώπινη βλακεία». Παρότι ο Perls στο πρώτο του βιβλίο δεν αναφέρει τον Einstein (απλώς κάνει λόγο για κάποιον αστρονόμο, το 1969 στο βιβλίο του με τίτλο *Gestalt Therapy Verbatim*), το αποδίδει καθαρά στον Einstein, κάνοντας το παραπάνω απόσπασμα πολύ πιο απλό: «Όπως ο Einstein κάποτε μου είπε: "Δύο πράγματα είναι άπειρα: το σύμπαν και η ανθρώπινη βλακεία"». Ο γράφων, έτσι ή αλλιώς, συμφωνεί πλήρως με το νόημα της φράσης αυτής.

Στο βάθος όλων των οικονομικών δυνάμεων και δομών, τελικώς, η ανάγκη κάθε είδους και εμβέλειας είναι το βασικό και κινητήριο δυσάρεστο συναίσθημα, το οποίο προκαλεί στον άνθρωπο μια *συνεχή και αναπόφευκτη πίεση* για την εξάλειψή του. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει αν δεν καλύψει, έστω στο ελάχιστο τις ανάγκες του. Και μονάχα σε έναν «παραμυθένιο κόσμο» όπου οι άνθρωποι δεν θα είχαν ανάγκες –αν ήταν υπεράνθρωποι, δηλαδή– θα απαλειφόταν αυτός ο *πρωταρχικός κινητήρας* της οικονομίας. Αλλά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει σήμερα όπως και ποτέ δεν συνέβαινε. Άρα, πάντοτε έπρεπε –και πρέπει– να βρει ο άνθρωπος, μόνος του και μαζί με τους κοινωνικούς συντρόφους του, τον τρόπο να καλύψει αυτές τις συνεχώς εξελισσόμενες μέσα στον κοινωνικοοικονομικό χρόνο ανάγκες του. Και από εδώ ξεκινούν όλα: Και τα δεινά αλλά και οι επιτεύξεις της ανθρωπότητας, σε κάθε πλευρά και επίπεδό της.

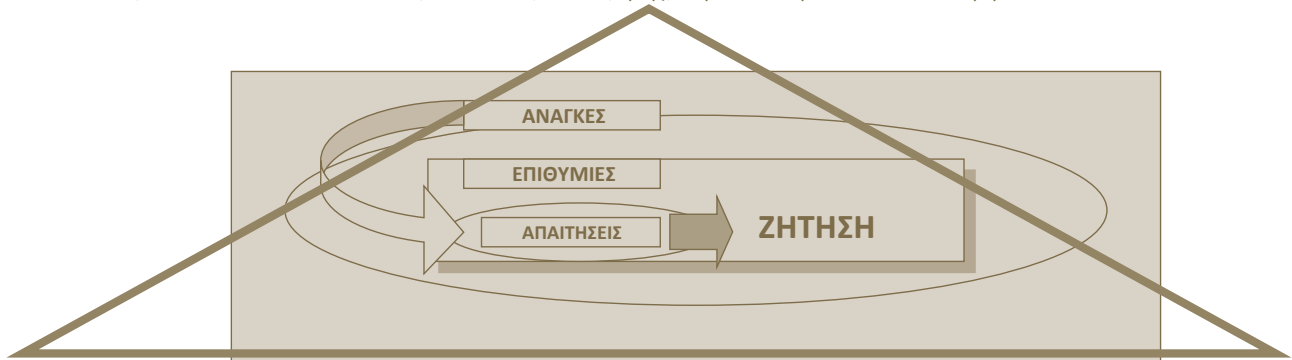
1.1.1 Η δόμηση των αναγκών μας και η οικονομία

Πίσω απ’ όλα, στην πρωταρχική σύσταση και στη λειτουργία της οικονομίας μας –σε κάθε ιστορική της αποτύπωση– βρίσκονται λοιπόν οι ανάγκες των ανθρώπων, οι οποίες μετασχηματίζονται σε επιθυμίες για να αποκρυσταλλωθούν, τελικώς, σε απαιτήσεις, οι οποίες σε μια οικονομία που διαθέτει τον *θεσμό της αγοράς* δομούν τη ζήτηση για συγκεκριμένα προϊόντα-αγαθά.

Η διάκριση μεταξύ των τριών εννοιών είναι χρήσιμη:

- *Ανθρώπινη ανάγκη* είναι μία κατάσταση *αισθητής έλλειψης* κάποιας βασικής ικανοποίησης.
- *Επιθυμίες* είναι οι πόθοι για συγκεκριμένα μέσα *ικανοποίησης* αυτών των αισθημάτων έλλειψης.
- *Απαιτήσεις* είναι οι επιθυμίες για συγκεκριμένα προϊόντα οι οποίες υποστηρίζονται, συγχρόνως, από *μια ικανότητα* των επιθυμούντων να τα αποκτήσουν.

Άρα: Οι ανάγκες μετεξελίσσονται σε επιθυμίες, εφόσον υπάρχουν οι δυνατότητες να καλυφθούν, και σε αυτή την κατεύθυνση μονάχα καταλήγουν σε απαιτήσεις, οι οποίες ορίζουν τη δομή της *ζήτησης*, σε μια οικονομία που διαθέτει αγορά.

ΕΙΚΟΝΑ 1.3: Ανάγκες, επιθυμίες και απαιτήσεις

Βέβαια, όπως και κάθε άλλο πράγμα στη ζωή μας, έτσι και οι ανάγκες μας δεν είναι στατικές και αμετάβλητες (Kotler 1997). Κάθε άλλο... Αντίθετα, όπως έχει επί μακρόν παρατηρηθεί, οι ανθρώπινες ανάγκες μετασχηματίζονται, αυξάνονται και πολλαπλασιάζονται, διευρύνεται η ποικιλία τους, διαφοροποιούνται και περιπλέκονται μέσα στον χρόνο και στα πλαίσια της *συνολικής μεταβολής του τρόπου ζωής* και των συγκεκριμένων *καταναλωτικών πρότυπων* που διαμορφώνονται εξελικτικά στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας (Isherwood και Douglas 1996). Και, βέβαια, αυτές οι ανάγκες φτάνουν όντως κάποιες φορές σε ένα *σημείο κορεσμού* το οποίο όμως δεν παύει να είναι μεμονωμένο κάθε φορά και συνήθως προσωρινό.

Καθένας ορίζει, φυσικά, κατά κάποιον τρόπο, «αυτόνομα» τις ανάγκες του και τις βλέπει να μεταλλάσσονται με το πέρασμα του ατομικού του χρόνου. Αλλά η συνολική δομή και η δυναμική τους παραμένει πάντοτε υποκείμενη στη συνολική δυναμική εξέλιξης του περιέχοντος ιστορικά συγκεκριμένου *κοινωνικοοικονομικού συστήματος* μέσα στο οποίο καθένας μας ζει (Bardis 1974). Σε μεγάλο βαθμό, αυτό που ορίζει ο άνθρωπος κάθε εποχής ως ανάγκη του συμπροσδιορίζεται από αυτό που και οι γύρω του αντιλαμβάνονται (ή δεν αντιλαμβάνονται) ως ανάγκη. Και, υπ’ αυτή την έννοια, ο προσδιορισμός των ανθρωπίνων αναγκών μπορούμε να πούμε πως έχει έναν *μεικτό και αδιαίρετο ατομικό και, συγχρόνως, κοινωνικό* εξελικτικό χαρακτήρα (Mansvelt 2005).

Οι ανάγκες μετασχηματίζονται στα πλαίσια της συνολικής μεταβολής του τρόπου ζωής και των συγκεκριμένων καταναλωτικών προτύπων μιας κοινωνίας: η δομή και η δυναμική τους παραμένει, πάντοτε, υποκείμενη στη συνολική δυναμική εξέλιξης του περιέχοντος κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

ΕΙΚΟΝΑ 1.4: Οι ανάγκες δεν είναι στατικές, είναι απεριόριστες και σε συνεχή εξέλιξη

Μέσα από την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών, αυτό το κυνήγι των αναγκών μας δείχνει μάλιστα χωρίς τέρμα, οι ανάγκες μας φαίνεται πως διαρκώς αυξάνονται και οξύνονται όσο προχωράει ο πολιτισμός μας κι αυτό επιδεινώνει, αναπόφευκτα, τη βία του συνολικού «παιχνιδιού της οικονομίας» μέσα στους αιώνες. Προκαλεί μάλιστα εντύπωση πως, σε αναπτυγμένες κοινωνίες όπως η δική μας, όπου συχνά η υψηλή οικονομική και κοινωνική θέση ενός ατόμου συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την κατοχή πάρα πολλών αγαθών, το δυσάρεστο αίσθημα της έλλειψης γίνεται συχνά ακόμα περισσότερο έντονο ειδικά στους πλουσιότερους. Δεν είναι τελικώς ο πλούτος που μειώνει το αίσθημα της «στέρησης» μόνος του, αλλά πάντοτε σε σχέση με τον ορισμό των προσωπικών αναγκών του καθενός: Δεν έχει να κάνει μόνον με πόσα έχεις, αλλά με πόσα αισθάνεσαι πως χρειάζεσαι για να ζήσεις καλά.

1.1.2 Ο αγώνας για την κάλυψη των αναγκών μας

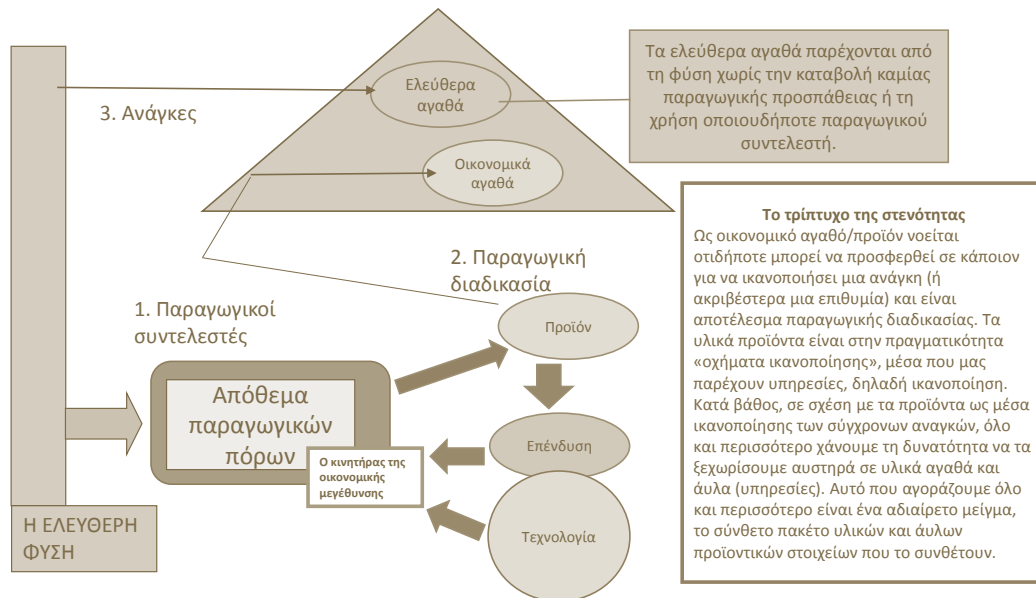
Ο άνθρωπος δεν έζησε, λοιπόν, σε καμιά εποχή, σε κανέναν πολιτισμό και σε καμιά μορφή κοινωνικής συγκρότησης, μέσα σε έναν παράδεισο αφθονίας όπου τα διαθέσιμα αγαθά υπερκάλυπταν τις ατομικές και κοινωνικές του ανάγκες, όσο και να προσπαθούν να μας πείσουν για το αντίθετο ορισμένες ανιστορικές και εν πολλοίς αφελείς αφηγήσεις. Αντίθετα, πάντοτε «πολλά» θέλουμε ως άνθρωποι και ως κοινωνίες, ενώ «λίγα» υπάρχουν στη διάθεσή μας. Στην πραγματικότητα, μονάχα σε έναν κόσμο αφθονίας θα απαλλασσόμασταν από την οδύνη των αναγκών μας και, κατ' επέκταση, από τη συνεπαγόμενη βία και σύγκρουση –σε όλα τα επίπεδα– που εμποτίζει και χαρακτηρίζει κάθε οικονομία. Ποτέ, όμως, καμιά ανάγκη μας δεν έβρισκε και δεν βρίσκει αυτόματη ικανοποίηση, δεν εξατμίζεται διά μαγείας, δεν παύει να μας ταλαιπωρεί από μόνη της. Τελικώς, η αφθονία των αγαθών –η ύπαρξη ενός «κέρατος της αφθονίας», το οποίο θα ξεχείλιζε χωρίς κανέναν κόπο από αγαθά, φρούτα, άνθη και καρπούς– που θα

ΕΙΚΟΝΑ 1.5: Αλληγορική απεικόνιση της ρωμαϊκής θεότητας της αφθονίας Αμπουντάντια (Abundantia, αγγλ. abundance) με το Κέρας της Αμαλθείας, από τον Ρούμπενς (περ. 1630)

επέτρεπε ένα ξεπέρασμα του οικονομικού προβλήματος του ανθρώπου (άρα και της οικονομίας ως ατομικού και συλλογικού αντικειμένου), παραμένει μία ουτοπία ως τις μέρες μας – τουλάχιστον...

Οι ανάγκες μας μπορούν να καλυφθούν μονάχα από αγαθά. Και αυτά τα διακρίνουμε συνήθως σε δύο είδη: Τα ελεύθερα και τα οικονομικά αγαθά.

ΕΙΚΟΝΑ 1.6: Οι ανάγκες και τα αγαθά

Τα ελεύθερα αγαθά είναι τα αγαθά που μπορούμε να έχουμε στη διάθεσή μας άμεσα, χωρίς καμία προϋπόθεση, χωρίς κανένα εμπόδιο, χωρίς ουδεμία προσπάθεια και δαπάνη.

Τα ελεύθερα αγαθά, στην πραγματικότητα δεν είναι εκείνα τα οποία τα έχουμε στη διάθεσή μας απλώς χωρίς να τα πληρώνουμε άμεσα –για παράδειγμα, τα δημόσια ή τα κοινά αγαθά–, αλλά εκείνα που θα μπορούσαμε να τα έχουμε στη διάθεσή μας χωρίς την καταβολή οποιασδήποτε παραγωγικής προσπάθειας και χωρίς την ανάλωση κάποιων εκ των περιορισμένων πάντο-

τε πόρων μας.² Ακόμα και οι πιο απλές απολαύσεις όμως, όπως ένας περίπατος στη λιακάδα, προϋποθέτουν αγαθά όπως η τροφή και η ασφάλεια τα οποία «δεν πέφτουν από τον ουρανό» (Steedman 1989). Τα ελεύθερα αγαθά, λοιπόν, ποτέ δεν μας άρκεσαν για να ζήσουμε, σε καμία ανθρώπινη κοινωνία, σε καμία ιστορική ή προϊστορική εποχή –όσο κι αν προσπαθούν να μας πείσουν για το αντίθετο ορισμένοι «ρομαντικοί» με την επίκληση της ελεύθερης από οικονομικούς περιορισμούς ζωής του ευγενούς άγριου,³ ακόμα και σήμερα. Τα ελεύθερα αγαθά δεν επαρκούν –ούτε ποτέ επαρκούσαν, πλην της μυθικής «εποχής του Παραδείσου»– για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών (Wagner-Tsukamoto 2014).

Θα μπορούσε μάλιστα κάποιος να πει πως και η βιβλική «Εκπτώση από τον Παράδεισο» και η ίδια η τιμωρία του Θεού προς τους πρωτόπλαστους κατά την ιουδαϊοχριστιανική παράδοση ήταν η *στέρηση της αφθονίας των ελεύθερων αγαθών*, πράγμα που προδιέγραψε έκτοτε, άλλωστε, και τη γέννηση δυο βασικών τομέων του ανθρώπινου ενδιαφέροντος θα λέγαμε κάπως χαριτολογώντας. Κατά την «τιμωρία» του Θεού, η Εύα θα γεννάει

2. Ακόμα και ένα απλό αγαθό όπως το νερό είναι ελεύθερο αν το πίνουμε από ένα ελεύθερο πηγάδι στον περίπατό μας, αλλά το ίδιο νερό είναι οικονομικό αγαθό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν το συλλέγουμε χρησιμοποιώντας την εργασία μας, αξιοποιώντας και φθείροντας τον εξοπλισμό μας για να καλύψουμε τις εβδομαδιαίες ανάγκες ύδρευσης για την αγροικία μας, για παράδειγμα.

3. Η έννοια του «ευγενούς άγριου» διαδόθηκε τον 18ο αιώνα από Ευρωπαίους φιλοσόφους και συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένου του Jean-Jacques Rousseau (Rousseau 1755), όπως θα εξετάσουμε και στην συνέχεια. Ο όρος «ευγενής άγριος» αναφέρεται στην ιδέα ότι οι άνθρωποι στην αρχική φάση της κοινωνίας τους ζουν σε μια φυσική κατάσταση ειρήνης και αφθονίας, είναι εγγενώς καλοί και ενάρτεροι, σε αντίθεση με την κακία που προκαλείται από τις διεφθαρμένες επιρροές που τους επιβάλλει η σύγχρονη κοινωνία. Ο Rousseau έγραψε εκτενώς για την έννοια του ευγενούς άγριου στο έργο του *Συζήτηση για την προέλευση και τη βάση της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (Discourse on the Origin and Basis of Inequality Among Men). Συνολικά, η έννοια του ευγενούς άγριου έχει επικριθεί για το γεγονός ότι εξιδανικεύει άστοχα τους πρωτόγονους λαούς και την κοινωνικοοικονομική τους ζωή και παραβλέπει την πολυπλοκότητα αλλά και τη βιαιότητα των πολιτισμών και των ιστοριών τους. Και, φυσικά, πολλοί σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν αντίθετα ότι είναι σημαντικό να αναγνωρίζεται η ποικιλομορφία και η πολυπλοκότητα των διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνιών, αντί να τις υποβιβάζουμε σε απλοϊκές, εξιδανικευμένες έννοιες.

με πόνους τα παιδιά της: ιδού, ίσως, το αρχέγονο πεδίο ανάδυσης και της γυναικολογίας. Και ο Αδάμ θα κερδίζει με κόπο και ιδρώτα το ψωμί του: ιδού, πιθανόν, και η αρχέγονη πηγή και των οικονομικών.⁴ Στην πραγματικότητα, βέβαια, όλες οι τέχνες και όλες οι επιστήμες του ανθρώπου από αυτή, την ίδια βάση εκκινούν: Ως προσπάθειες αντιμετώπισης της έλλειψης σε κάθε πεδίο και επίπεδο της ζωής μας.

Σε αυτή τη διαρκή κατάσταση, λοιπόν, τα ελεύθερα αγαθά δεν επαρκούν για την κάλυψη ούτε καν των στοιχειωδών αναγκών μας, όπως δείχνει η ιστορική πραγματικότητα όλων των εποχών, ενώ πρέπει πάντα να αγωνιζόμαστε για να καταφέρνουμε να παράγουμε, για να αποκτούμε με κόπο και με ανάλωση των δυνάμεων και των πόρων μας τα αναγκαία οικονομικά αγαθά, δηλαδή (Vuaridel 1968).⁵ Και, φυσικά, πρέπει να παλεύουμε, επίσης, για να προστατεύσουμε και να κρατήσουμε όσα παραγάγαμε. Έτσι, η οικονομική στενότητα ως ανθρώπινη πραγματικότητα ριζώνει σε κάθε πλευρά της ζωής μας –ατομικής και κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής, συναισθηματικής, ψυχολογικής κλπ.– ως ανεπάρκεια οποιουδήποτε είδους και ποιότητας και αποκρυσταλλώνεται ακατάλυτη μέσα στους κρίκους της οικονομικής αλυσίδας κάθε εποχής.

Σε αυτό το πλαίσιο, η στενότητα των οικονομικών αγαθών αναδύεται ως διαχρονική πραγματικότητα, καθώς η ανθρώπινη κοινωνία δεν έχει –ούτε και είχε ποτέ– αρκετά αγαθά για να καλύπτει όλες τις ανάγκες όλων των μελών της μαζί και καθενός ξεχωριστά. Και δεν είχε και δεν έχει αρκετά οικονομικά αγαθά, διότι

Τα οικονομικά αγαθά είναι αποτελέσματα παραγωγικής διαδικασίας, απαιτούν καταβολή προσπάθειας και ανάλωση πόρων και είναι πάντοτε περιορισμένης ποσότητας και ατελούς ποιότητας.

ΕΙΚΟΝΑ 1.7: Η απομάκρυνση του Αδάμ και της Εύας από τον παράδεισο, Beniamin West (1791), από την Εθνική Πινακοθήκη στην Ουάσινγκτον

- Η οικονομική στενότητα διαχέεται στο σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας

ΕΙΚΟΝΑ 1.8: Παραγωγικοί πόροι, ικανότητες παραγωγικής σύνθεσης και προϊόν

4. Ως ευρέως γνωστόν, σύμφωνα με τη Βίβλο, όταν ο Θεός τοποθέτησε τους πρωτόπλαστους στον κήπο της Εδέμ, τους επέτρεψε να τραφούν απ' όλους τους καρπούς αυτού του κήπου, εκτός από τον καρπό του λεγόμενου «δένδρου της γνώσης», το οποίο βρισκόταν στο κέντρο του κήπου. Όμως ο όφις ο αρχαίος, δηλαδή ο διάβολος που ήταν και αυτός εγκατεστημένος εκεί, παραπλάνησε την Εύα λέγοντας της ότι, τρώγοντας από αυτό τον συγκεκριμένο καρπό, θα μπορούσε και αυτή και ο Αδάμ να γίνουν παντοδύναμοι. Ο Θεός τιμώρησε γι' αυτό τον λόγο τους ανθρώπους και το φίδι. Συγκεκριμένα, στην Εύα είπε (Γέν. Γ' 14-20): «πληθύνων πληθυνώ τὰς λύπας σου καὶ τὸν στεναγμόν σου· ἐν λύπαις τέξῃ τέκνα, καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου, καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει». Και στον Αδάμ είπε: «Ὅτι ἤκουσας τῆς φωνῆς τῆς γυναικὸς σου καὶ ἔφαγες ἀπὸ τοῦ ξύλου, οὗ ἐνετείλάμην σοι τούτου μόνου μὴ φαγεῖν ἀπ' αὐτοῦ, ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου· ἐν λύπαις φάγη αὐτὴν πᾶσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου· ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι, καὶ φάγη τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ. Ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φάγη τὸν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς γῆν, ἐξ ἧς ἐλήμφθης· ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ».

5. Φυσικά, πέραν της παραγωγής –της ιδιοπαραγωγής ή της παραγωγής για την αγορά/ανταλλαγή, όπως θα δούμε στη συνέχεια– υπάρχουν ακόμα δύο τρόποι κάλυψης των αναγκών μας, η απαλλοτρίωση και η επαιτεία. Έτσι ή αλλιώς, όμως, και οι δυο αυτές «εναλλακτικές» πηγές κάλυψης των αναγκών μας προϋποθέτουν παραγωγή. Κάποιους ανθρώπους, δηλαδή, που αναλαμβάνουν το ρίσκο και το άγχος, τον κόπο και την ευθύνη να προσφέρουν στον κόσμο τις διεξόδους απάλυνσης της προαιώνιας οδύνης που προκαλεί η έλλειψη.

υπάρχει η διαρκής στενότητα στο μέγεθος και στην αποδοτικότητα της παραγωγικής διαδικασίας που μπορεί να θέσει σε λειτουργία. Φυσικά, εξ αυτού δεν υφίσταται πουθενά και μια απεριόριστου μεγέθους και απόδοσης παραγωγική διαδικασία, καθώς υπάρχει διαρκής στενότητα στους *συντελεστές της παραγωγής*, σε όσα χρησιμοποιούμε για να παράγουμε, –τόσο με ποσοτικούς όσο και με ποιοτικούς όρους, δηλαδή στην τεχνολογική αρτιότητά τους–, οι οποίοι δεν είναι και δεν ήταν ποτέ άφθονοι στον κόσμο μας (Daoud 2010). Αυτή είναι και η θεμελιώδης αιτία για την οποία υπάρχει η *στενότητα*, δηλαδή η έλλειψη και η ανεπάρκεια ως βασικό στοιχείο και ως ανυπέρβλητη προϋπόθεση της κοινωνικής μας ζωής.

Κατ’ αυτό τον τρόπο, τα οικονομικά αγαθά, ως προϊόντα παραγωγικής διαδικασίας είναι πάντοτε *περιορισμένης ποσότητας και ατελούς ποιότητας*. Η ποσοτική αλλά και η ποιοτική ανεπάρκεια των παραγωγικών

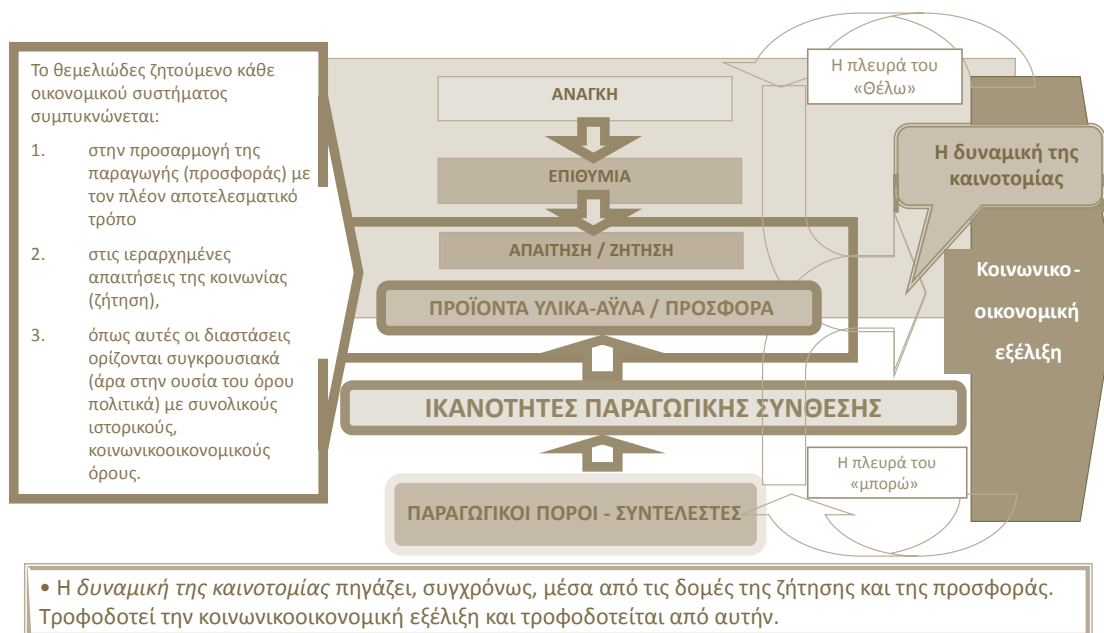
Τα δημόσια αγαθά είναι αγαθά που παρέχουν οφέλη για ολόκληρη την κοινωνία ή έστω για κάποιο τμήμα της, άσχετα συνήθως από το εάν τα επιμέρους άτομα είναι διατεθειμένα να πληρώσουν για να έχουν τα οφέλη αυτά. Τα δημόσια αγαθά είναι μη ανταγωνιστικά και μη αποκλειστικά στη χρήση τους αγαθά. Παράλληλα, τα κοινά αγαθά είναι αγαθά που κληρονομήθηκαν από τις προηγούμενες γενιές, δημιουργήθηκαν συλλογικά ή αποτελούν φυσική κληρονομιά, και είναι αγαθά που είναι ανταγωνιστικά και μη αποκλεισμένα.

μέσων –στη βάση της *διαθέσιμης παραγωγικής τεχνολογίας* κάθε εποχής–, η σχετική έλλειψη των *παραγωγικών συντελεστών-εισροών* που χρησιμοποιούνται δηλαδή, μετασχηματίζεται άμεσα σε περιορισμούς της *παραγωγικής διαδικασίας*, οι οποίοι με τη σειρά τους ορίζουν τον πάντοτε περιορισμένο χαρακτήρα των *διαθέσιμων οικονομικών αγαθών-εκροών*, δημόσιων ή ιδιωτικών, κοινών ή αποκλειστικών.

Σε αυτές ακριβώς τις συνθήκες δομούνται και τα συνολικά «δεσμά» κάθε ανθρώπινης οικονομίας, σε όλες τις εποχές. Αλλά και από εκεί πηγάζουν και οι θεμελιώδεις δυνάμεις της συνολικής κοινωνικής μας ζωής: Στην έλλειψη στο βάθος όλων των διατάσεων. Στη βάση όλων αυτών, η ανθρώπινη κοινωνία βρίσκεται εκ φύσεως υποταγμένη σε έναν ακόρεστο και ακατάπαυστα συγκρουσιακό οικονομικό αγώνα. Αφενός, οι ανάγκες αυξάνονται και εξελί-

σσονται χωρίς σταματημό μέσα στην εξέλιξη του πολιτισμού μας και, αφετέρου, οι παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας μας διαρκώς «προσπαθούν» να αναπτυχθούν για να τις καλύψουν, όσο μπορούν περισσότερο, μέσω της *συσσώρευσης/αύξησης των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών* και της *βελτίωσης της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας*, από μια ιστορική περίοδο στην επόμενη.

Σε αυτό τον «υπεραιώνιο πόλεμο», ο άνθρωπος και η κοινωνία του προσπαθούν να βρουν όλο και πιο αποτελεσματικές απαντήσεις στο κρίσιμο ερώτημα εξασφάλισης των απαραίτητων μέσων για την κάλυψη των αναγκών τους. Αυτό καθορίζει τελικά και αποτελεί κεντρικό αντικείμενο μελέτης της ίδιας της οικονομίας ως διακριτού πεδίου του ανθρώπινου στοχασμού. Μέσα σε αυτή την προσπάθεια, ο άνθρωπος και η κοινωνία του προσπαθούν αναγκαστικά αδιάκοπα να *καινοτομούν*, να βρίσκουν δηλαδή νέες αποτελεσματικότερες λύσεις στα οικονομικά τους προβλήματα και αξιοποιώντας το *αποτελεσματικότερο νέο* να εξελίσσονται και σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο (Baregheh και Rowley 2009).

ΕΙΚΟΝΑ 1.9: Η δυναμική της καινοτομίας και η κοινωνικοοικονομική εξέλιξη